

TERMENI PENTRU *BATISTĂ* ‘MOUCHOIR’ ÎN GRAIURILE DACOROMÂNE (PE BAZA ALRR. SINTEZĂ I)

MARA IULIANA MANTA

Răspunsul la întrebarea 156 din Chestionarul NALR (INDIC.) evidențiază o serie bogată de termeni cu răspândire largă, folosiți pentru a desemna această realitate lingvistică (*batistă*, *basma*, *cîrpă*, *Kișkinéu*, *japcandău*, *jolj*, *marámă*, *năfrámă*), precum și termeni care formează arii restrânse (*cotúț*, *mo/ucariță*, *pécíc*, *păsturiță*, *pânzăturică*, *șarincúță*, *ștergărel*, *cîrță*, *tulpanăș*).

1. ORIGINEA ȘI REPARTIȚIA TERMENILOR

1.1. ARII EXTINSE

Termenul **batistă** (< fr. *batiste*¹) este folosit în toate ariile lingvistice ale graiurilor dacoromâne, cu frecvență diferită. Astfel, lexemul formează arii compacte în Bucovina (concurat de *basma*), Moldova, Dobrogea, Muntenia (unde este înregistrat și diminutivul *batiștoară*) și Oltenia. În ariile conservatoare, termenul este concurat de alte lexeme: în Crișana, este înregistrat în 32 de puncte cartografice (concurat de termenii *cîrpă*, *Kișkinéu* și *jolj*), în Transilvania în 28 de puncte (concurat de *năfrámă*), în Maramureș formează o arie compactă (la concurență cu *japcandău* și *jolj*) iar în Banat apare în trei puncte dispersate (punctul 1 care formează arie cu cele din Oltenia, punctul 27 și punctul 72, aflat la interferența cu graiurile din Transilvania).

Basma (< turc. *basma*) este înregistrat doar în ariile din est și sud, cu precădere în Bucovina, unde termenul apare în cinci puncte care formează o microarie în zona Suceava, incluzând diminutivul *băsmăluță*.

Cârpă (< vsl. *кърпа*) formează arie compactă în graiurile din vestul și din centrul țării: în Banat, Crișana (în extrema vestică) și în Transilvania (zonele Sibiu și Brașov); termenul este înregistrat sporadic și în trei puncte dispersate din

¹ Pentru etimologiile termenilor, au fost consultate DA/DLR și DER.

Muntenia (806, 812, 835) și un punct din Oltenia (936), care formează arie cu punctele din Banat. În Maramureș, termenul nu este folosit. Cuvântul este folosit în sintagme sau cu forme diminutive. Sintagmele conțin determinări referitoare fie la dimensiunea (mică) a obiectului, fie la funcționalitatea/rolul acestuia: *cîrpă mică*, *cîrpă d'ale mis*; *cîrpă dă brîncă*, *cîrpă de mîină*, *cîrpă de buzunăr*, *cîrpă de nas*, *cîrpă dă șcêrs năsu*, *cîrpă dē klēs*. Diminutivele cu diferite sufixe și cu radical modificat exprimă diferența dintre sensul general ('bucată de pânză făcută din rufe vechi') și sensul particular ('batistă'): *cîrpúță*, *cîrpîță*, *cîrpulîță*, *cîrpișoară*, *cîrpușoară*, *cîrpușuără*, *cîrșoară/cîrșuără dă nas*.

Chischineu (< magh. *ke(s)zkenö*) formează arie lingvistică în Crișana și în sud-vestul Transilvaniei. Termenul este înregistrat cu alternanțele consonantice *s/ș* și *k/c*: *kișkinéu/kiskinéu*, *kișkinéu/kișcanéu* și cu formele diminutive: *kișkineuț*, *kișkineuș*. Sintagmele sunt similare celor de la termenul anterior, prin determinări care exprimă dimensiunea sau funcționalitatea obiectului: *kișkinéu mic*, *kișkinéu de mîină*.

Jebcândău (< magh. *zsebkendő* 'batistă') este înregistrat în două puncte din Crișana (144, 158) și în cinci puncte din Maramureș, unde formează o microarie (224, 232, 233, 237, 239). Termenul are alternanțe consonantice *j/ș* și vocalice *e/a*: *japcandăușapcandău*; *jepcandău/japcandău*.

Giulgiu (< magh. *gyolcs*) este înregistrat în Crișana, în varianta regională *jolj*, și formează o arie lingvistică distinctă. Diminutivul *joljút* exprimă, ca și în cazul termenilor *basma*, *cîrpă*, *chischineu*, dimensiunea obiectului.

Maramă (s. v. *năframă* < tc. *mahrāma*) apare în 11 puncte din Banat și două din Crișana, formând arie lingvistică la granița dintre aceste regiuni. Termenul este înregistrat și în punctul 435 din Transilvania.

Forma **năframă** formează arie lingvistică în Transilvania și Bucovina (șapte puncte), fiind înregistrat și în punctul 91 din Banat, cu forma *nărhámă*. Diminutivele sunt obținute cu sufixe diferite: *năfrămică*, *năfrămiță*, *năfrămiuță*.

1.2. ARII RESTRÂNSE

Cotuț (din *cot* 'unitate de măsură' + *-uț*), obținut prin metonimie (unitate de măsură- obiect din pânză de dimensiune redusă), este înregistrat în Crișana, în punctele 113, 114, 124, 125.

Mucăriță (din *muc* și sufixul de agent *-ăriță*), cu varianta *mocarîță*, neînregistrat cu acest sens în dicționare, este folosit în trei localități din Transilvania (329, 330, 331).

Petic (< cf. lat. *pittacium* DA; etimologie necunoscută DLR) desemnează generic obiectul analizat, fiind înregistrat în trei puncte din Banat (38, 68, 76); sensul este particularizat prin sintagma *pécic dă buzunăr!*, analogică structurilor *cîrpă de buzunăr*, *cîrpă de mîină*, *kișkinéu de mîină*.

Păsturiță (din *păstură* (etimologie necunoscută) ‘șervet, ștergar’ și sufixul diminutival *-iță*) este înregistrat în două puncte din Transilvania (434, 437).

Pânzăturică (din *pânzătură* și sufixul diminutival *-ică*) este înregistrat în două puncte din Maramureș (225, 226).

Șirincuță (din *șirincă* < ucr. *ширинка* ‘basma, năframă’ și sufixul diminutival *-uță*) este înregistrat în două puncte din Maramureș (227, 240).

Ștergărel (din *ștergar* și sufixul diminutival *-el*) apare în două puncte din Transilvania (452, 454).

Cârță (‘cârpă, otreapă’ cf. Seche 2002) și ‘tulpanaș’ (din *tulpan* < ngr. *tulpáni* și sufixul diminutival *-aș*) sunt folosite în câte o localitate din Bucovina.

2. RĂSPUNSURI SUPLIMENTARE

Analiza termenilor de la răspunsurile suplimentare relevă preferința vorbitorilor pentru unul dintre termenii de mai sus, care desemnează „bucata de pânză (mică) pentru șters nasul, fața etc.” (MDA₂ 2010).

Astfel, în Moldova și Muntenia termenul preferat este cel din limba literară, *batistă*, dar răspunsurile suplimentare evidențiază faptul că vorbitorii cunosc și folosesc și termenul din turcă, *basma*. Pentru Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania, Bucovina, unde sunt folosiți termeni mai vechi (din turcă sau din maghiară: *maramă/năframă*, *jepcândău*, *giulgiu*), o serie bogată de puncte cartografice arată că termenul *batistă* este cunoscut, dar mai puțin folosit.

O seria amplă de sintagme este înregistrată în Banat, Crișana, Transilvania, Bucovina, Moldova, Dobrogea, Muntenia și Oltenia pentru termenul *cârpă*, cu determinări care limitează sensul larg al lexemului: *cârpă dă nas*, ~ *dă pozonări*, ~ *de kjes*, ~ *dă jeb!*

Termenul **gavrea** (<tc. *čevre*), cu variantele *givră* și *givră*, este folosit doar în trei localități din Muntenia (714, 792, 817); această folosire rară a termenului se poate datora rolului decorativ al obiectului și materialului din care este confecționat: *batistă* de mătase sau pânză brodată cu mătăsuri, cu fir și cu fluturași, care se pune la gât sau cu care se decorează alte obiecte vestimentare (cf. DA). *Gevreua* (din *muselină* sau mătase), brodată cu fir de aur și cu paiete, este un obiect de lux, consemnat ca prim obiect în foile de zestre ale fiicelor de boier (obiect foarte rar, chiar și pentru familiile bogate); termenul este înregistrat în documente de la sfârșitul secolului al XVIII-lea (cf. Vintilă-Ghițulescu 2017: 194).

Japcandău, **jolj** și **chischineu**, înregistrate ca răspunsuri secundare, completează ariile lingvistice configurate la primul răspuns în Maramureș (221, 222, 230, 231) și în Crișana (punctul 157 pentru *japcandău*, zece puncte pentru *jolj*

și opt puncte pentru *kışkinéy*). Concurența dintre acești termeni și **batistă** arată preferința vorbitorilor pentru termenii mai vechi, din maghiară (**jolj**, **japcandău**, **chischineu**), termenul neologic fiind folosit sporadic.

Termenul **maramă**, care formează arie lingvistică în Banat și Crișana pentru primul răspuns, este înregistrat în opt puncte din vestul Munteniei (unde formează o microarie) și în două puncte din sud-vestul Olteniei.

Năframă confirmă ariile configurate la primul răspuns, prin înregistrarea unei arii lingvistice în Bucovina și Moldova (21 de puncte), a patru puncte în Maramureș și șapte puncte în Transilvania. Sub forma *nărámă* și *nărhánă*, termenul este identificat în două puncte din Banat (76 și 83).

Alți termeni înregistrați ca răspuns suplimentar au ca sem comun „obiect folosit în gospodărie pentru șters”: *peșkíră* (punctele 968, 979 din Oltenia), *prosóp* (punctele 735, 757, 772 din Muntenia), *șervét* (19 puncte din Muntenia, 2 puncte din Oltenia), *ștergár* (șapte puncte din Muntenia, cinci puncte din Oltenia).

3. MOTIVAȚII

3.1. MOTIVAȚIA LINGVISTICĂ

Termenul **batistă** intră în vocabularul limbii române, pe cale cultă, în secolul al XIX-lea (Dimitrescu 2014: 56), prin procesul de „reromanizare” a limbii române (Pușcariu 1931: 345–359). La nivel dialectal, termenul este cunoscut, dar folosit rar în ariile conservatoare, unde sunt preferați termenii mai vechi, din turcă (mai ales în Bucovina) sau din maghiară (în Crișana, Maramureș și Transilvania).

3.2. MOTIVAȚIA SOCIOCULTURALĂ

Batista ca obiect cultural (decorativ) apare mai târziu ca obiectul funcțional, practic. Oamenii foloseau pentru ștersul nasului sau al frunții obiecte vestimentare sau obiecte din gospodărie: marama, năframa, ștergarul, prosopul, șervetul, bucata de pânză (cârpa). Diminutivarea sau folosirea acestor termeni în sintagme (de exemplu, *cârpă mica*, *chișchineu de mână*, *petic de buzunar* etc.) denotă faptul că obiectul își definește în timp funcționalitatea și, implicit, diferențierea de sensurile generale ale termenilor (*petic-general/petic de buzunar-batistă*).

În plus, termenii care definesc acest concept reflectă o disticție socială bazată pe bune năravuri: boierimea, care folosea batista și gavrea (din materiale de calitate superioară) și care respecta reguli de igienă în societate și țărănimea care folosea obiectele la îndemână, din materiale ordinare. Termenii devin, astfel, un indiciu al apartenenței cuiva la o clasă sau la o categorie socială.

3. CONCLUZII

Concurența dintre termenii vechi și termenul împrumutat în secolul al XIX-lea delimitează ariile lingvistice ale dialectelor dacoromâne: aria sudică și estică, în care este folosit termenul *batistă*, ariile din vest și nord, în care sunt folosiți termeni din fondul vechi, deși termenul neologic este cunoscut de vorbitori (vezi răspunsurile suplimentare): în Banat și în vestul Crișanei, predomină termenul *cârpă*, de origine slavă; la granița dintre Banat și Crișana, termenul *maramă*, de origine turcă, formează o microarie compactă; în Crișana, concurează termenii *chischineu* și *jolj*, de origine maghiară, delimitându-se două arii: în sud *chischineu* și în nord *jolj*. În Maramureș, termenii folosiți sunt *batistă* și *japcandău* (de origine maghiară). Termenul dominant în Transilvania este *năframă*, cu delimitări în raport cu ariile învecinate: *chischineu* la granița cu Crișana, *cârpă* la granița cu graiurile muntenești. În Muntenia, Dobrogea și Oltenia termenul **batistă** s-a impus în fața celor de origine turcă sau slavă, dovadă fiind răspunsurile secundare ale subiecților. Această delimitare este motivată atât lingvistic (neologismele asimilate mai rapid în ariile sudice și vestice), cât și sociocultural (obișnuința de a folosi diverse materiale sau obiecte din gospodărie pentru ștergerea nasului sau a frunții).

Apariția și circulația acestor termeni au fost influențate de condițiile vieții sociale, de raporturi sociale și de mentalități; ținând seama de momentul istoric în care apar termenii și de contextul în care sunt întrebuințați, constatăm că înțelesul lor variază după regiunea și mediul social în care sunt folosiți (cf. Cazacu 1953: 133).

În cazul cuvintelor din fondul vechi, limitarea semantică dintre sensul general și cel particular al cuvântului se face prin determinare și/sau prin diminutivare: *cârpă de buzunar*, *cârpiță*, *năfrămiță*, *șirincută*. Între termenii analizați se poate stabili o relație de sinonimie graduală, în care semele diferențiatore se referă la materialul din care este confecționat obiectul (de proastă calitate: **cârpă**/ de calitate superioară: **gevrea**, **maramă**) sau la distincția socială (batista ca obiect practic/ batista ca obiect de lux, din zestrea fetelor).

BIBLIOGRAFIE

- ALRR. *Sinteză I* = *Atlasul lingvistic român pe regiuni. Sinteză*, vol. I, coordonator: Nicolae Saramandu; colectiv redacțional: Dana-Mihaela Zamfir, Marilena Tiugan, Verginica Barbu Mititelu, Carmen-Ioana Radu, Carmen-Irina Floarea, Mihaela Morcov, București, Editura Academiei Române, 2005.
- Cazacu 1953 = Boris Cazacu, *Termeni referitori la port și semnificația lor în cadrul relațiilor sociale*, în „Studii și cercetări lingvistice”, IV, București, Editura Academiei, p. 133–134.
- DA = Academia Română, *Dicționarul limbii române (A- Lojniță)*, sub conducerea lui Sextil Pușcariu, București, Librăriile Socec & Comp. și C. Sfetea; Imprimeria Națională; „Universul”, 1913–1948.

- DER = *Dicționarul etimologic al limbii române (DER)*, de Alexandru Ciorănescu, București, Editura Saeculum, 2007.
- Seche 2002 = Mircea Seche, Luiza Seche, *Dicționar de sinonime*, București, Editura Litera Internațional.
- Dimitrescu 2014 = Florica Dimitrescu, *Considerații lingvistice asupra unor denumiri de textile în limba română* în „Din lexicul limbii române vechi: și nu numai”, București, Editura Universității din București, p. 56.
- DLR = Academia Română, *Dicționarul limbii române (DLR)*, serie nouă, redactor responsabili: acad. Iorgu Iordan, acad. Alexandru Graur, acad. Ion Coteanu, acad. Marius Sala, acad. Gheorghe Mihăilă, București, Editura Academiei, 1965–2010.
- MDA₂ 2010 = Academia Română, Institutul de Lingvistică, *Micul dicționar academic*, ediția a II-a, Editura Univers Enciclopedic.
- Pușcariu 1931 = S. Pușcariu, *Despre neologisme*, în *Închinare lui Nicolae Iorga cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani*, Cluj, Editura Institutului de Istorie Universală, p. 345–359.
- Vintilă-Ghițulescu 2017 = Constanța Vintilă-Ghițulescu, *Patimă și desfătare/ Despre lucrurile mărunte ale vieții cotidiene în societatea românească. 1750–1860*, București, Editura Humanitas, p. 194.

DES TERMES POUR *BATISTĂ* ‘MOUCHOIR’ DANS LES PATOIS DU DACOROUMAINE (SUR LA BASE D’ALRR. *SYNTHÈSE I*)

RÉSUMÉ

Nous avons analysé les termes de la carte *BATISTĂ* ‘mouchoir’ de l’ALRR. Synthèse I, analyse qui nous a permis de faire quelques réflexions sur les motivations des noms qui désignent ‘le mouchoir’ dans les parlers du dacoroumain. Nous avons poursuivi l’origine et la répartition géographique des termes, les motivations linguistiques et socio-culturelles des termes analysés. L’apparition et l’utilisation de ces termes est due aux conditions sociales, aux rapports sociaux et à la mentalité du peuple. Le terme ‘batistă’ est utilisé surtout aux patois de l’est et du sud, il est connu dans les autres zones linguistiques, mais les termes utilisés sont d’origine slave, turque et hongroise (*cârpă*, *basma*, *chischineu* etc.).

Institutul de Lingvistică al Academiei Române
„Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”
București, Calea 13 Septembrie nr. 13
maraimanta@gmail.com